

Dilfuza JUMANIYOZOVA,
Toshkent Davlat yuridik universiteti dotsenti, falsafa doktori (PhD)
E-mail: dilfuzakamol74@gmail.com
Tel: +(90) 359 73 29

Falsafa fanlari doktori, professor O.J.Nishonova taqrizi

RELIGIOUS-MYSTICAL CONCEPTS IN EASTERN AND WESTERN PHILOSOPHY

Annotation

This article reviewed Western and Eastern literature and research into worldly and divine factors that improve personality, but found that not enough attention was paid to the harmony of humanity and divinity. Therefore, it is important to study the significance of the harmony of humanity and divinity in the spiritual development of man. This article is based on the fact that in Eastern philosophy, humanity and divinity are dialectically related realities.

Key words: Mysticism, philosophy, religion, humanism, divinity, existentialism, Islam, Christianity, morality, mysticism, esotericism.

РЕЛИГИОЗНО-МИСТИЧЕСКИЕ КОНЦЕПЦИИ В ВОСТОЧНОЙ И ЗАПАДНОЙ ФИЛОСОФИИ

Аннотация

В данной статье проанализированы западной и восточной литературы и исследований изучались мирские и божественные факторы, улучшающие личность, но было обнаружено, что недостаточно внимания уделялось гармонии человечества и божественности. Поэтому важно изучить значение гармонии человечества и божественности в духовном развитии человека. Данная статья основана на том факте, что в восточной философии человечество и божественность представляют собой диалектически связанные реальности.

Ключевые слова: Мистика, философия, религия, гуманизм, божественность, экзистенциализм, ислам, христианство, мораль, мистика, эзотеризм.

SHARQ VA G'ARB FALSAFASIDA DINIY-MISTIK KONSEPSIYALAR

Annotatsiya

G'arb va Sharq adabiyotlari, tadqiqotlarining tahlilida shaxsni kamolotga eltuvchi dunyoviy va ilohiy omillar tadqiq etilgan, biroq, insoniylik va ilohiylik uyg'unligiga yetarlicha e'tibor qaratilmaganligi aniqlandi. SHu bois, shaxs ma'naviy kamolotida insoniylik va ilohiylik uyg'unligining ahamiyatini tadqiq etish muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu maqolada SHarq falsafasida insoniylik va ilohiylik o'zaro dialektik bog'liq voqeliklar sifatida kelishi asoslangan.

Kalit so'zlar: Tasavvuf, falsafa, din, insoniylik, ilohiylik, ekzistensializm, islom, xristianlik, axloq, mistika, ezoteriya.

Kirish. Bugun rivojlangan mamlakatlarda din, dindorlik, spiritualistik izlanishlar borasida ko'plab ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Tadqiqotchilar shaxs – ma'naviyat dialektikasi, insoniylik mezonlari, dinlarning evolyutsiyasi va transformatsiyasi, etno-konfessional muammolarga alohida e'tibor qaratmoqdalar. Insoniylik va ilohiylik dialektikasiga oid sotsiologik, antropologik, tarixiy-madaniy, ekzistensialistik, psixologik, spiritualistik va teologik tadqiqotlar olib borilmoqda. Jahonda diniy va dunyoviy qarashlar o'rtasidagi ziddiyatlar real voqelikka aylanayotgani kuzatilmoqda.

Ma'lumki, jahon falsafasida mavzuga doir masala olimlarning doimo diqqat e'tiborida bo'lgan. G'arbda keng tarqalgan oqimlardan biri ekzistensializmdir. Aynan mana shu oqim vakillari bizning mavzuga aloqador masalalarni o'rgangan. Unga G'arb "hayotning barcha sohalaridagi o'tkir savollarini ochib beradigan va inson mavjudligi mohiyatining tub masalalariga javob beradigan" falsafiy oqim sifatida qaramoqda. SHu bilan birga ekzistensializm din, adabiyot, san'atni falsafa bilan sintezlashtirib, o'ziga xos yo'nalishlarni shakllantirmoqda. Ulardan biri «isaviylik ekzistensializmi» va «katolik ekzistensializmi»dir.

Mavzuga doir manbalar tahlili. Xristianlik ekzistensializmi oqimining yirik vakillari K.YAspers, M.Xaydegger, G.Marsel', A.Kamyu, J.P.Satr, N.A.Berdyayev, S.Kir'kegor, M.Ponti hisoblanadi. Aynan ularning ijodiy, falsafiy izlanishlari, asarlari ta'sirida ekzistensializm oqim sifatida shakllandi.

Ekzistensialistlar insonning ichki, ma'naviy ruhiy olamiga murojaat qilib, «hayot be'mani» (A.Kamyu), «borliq cheksiz to'siqlar va zanjirlardan iborat» (M.Xaydegger), «ijod mohiyati hurlik va ilohiylikda» (N.A.Berdyayev), «cheksiz behuzurlik» (J.P.Satr) kabi masalalarni kun tartibiga qo'yidilar va ularga badiiy-falsafiy asarlarida javob berishga intildilar. ye.Kossakning uqtirishicha, ekzistensializm «hech qachon yaxlit doktrina sifatida shakllanmagan».

Shuning uchun «ekzistensializm turli falsafiy sistemalarga xos metodlar bilan yechiladigan kompleks antropologik-falsafiy mavzulardir». Hatto Sartr, «menda o'zimni mehnat va e'tiqod bilan xalos qilish maqsadi mavjud», deganida ham uning e'tirofi ekzistensialdir. Ilohiyga sajda qilish, diniy dogmatikaga e'tiqod qo'yish shaxsning ma'naviy-ruhiy hayotiga qanchalik ta'sir qilmasin, ular shaxsning yaratuvchanligiga, ijodiy izlanishlariga, xullas, «nafaqat o'zini, shuningdek atrofni ham ilohiy poklik, mehr-muhabbat, ezgulik bilan to'ldirishiga g'ov bo'lolmaydi». Demak, ilohiylik Xudoga sig'inishdangina iborat emas, u insoniylik, ijtimoiy borliqni yanada insoniyashtirish bilan chambarchas bog'liqdir. Bu xulosani G'arb olimlari tadqiqotlariga nisbatan aytish mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi. Falsafa, ayniqsa SHarq falsafasi doimo din, diniy ta'limotlar bilan uyg'un rivojlanib kelgan. To'g'ri, o'z paytida al – G'azzoliy o'zining «Taxafut al – falsafa» asarida faylasuflarga qarshi chiqib, ularning o'n olti metafizik va to'rt fizikaviy qoidalarini qattiq tanqid qilgan va ilohiy irodani mutlaqlashtirishga intilgan, bu borada izdoshlar orttirgan, muvaffaqiyatlarga erishgan bo'lsa – da, [1.] falsafa va din, insoniylik va ilohiylik o'rtasidagi uyg'unlikka barham berolmaydi. Balki u falsafa olamiga Ibn Rushdni olib chiqdi, Ibn Rushd falsafa va din munosabatlarini yoritib shuhrat topdi. [1.] Darvoqe keyinchalik al – G'azzoliyning o'zi ham falsafa va din muammolarini tahlil qilishga, azaliy mavzularni muhokama qilib diniy – falsafiy qarashlarning rivojlanishiga katta hissa qo'shdi.

Diniy – mistik konsepsiyalar tasavvufni islom dini bilan bog'lab qarashda namoyon bo'ladi. Unda ong avvalo tasavvuf, Qur'oni Karim va hadislar nuqtai nazaridan talqin qilinadi, boshqa yondashuvlar, ayniqsa falsafiy, metafizik, estetik yondashuvlar tan olinmaydi. Bizning fikrimizcha, bu konsepsiyalar rang – barangligini tan olmaslikka yoki ularni rad etish orqali

birinchidan, «Paygʻambarning har bir qalb oʻz diniga ega»[3] degan koʻrsatmasini unutilib mutaassiblikka yon bosishga, ikkinchidan, tasavvufning oʻzini ham rang – barang qarashlardan, yondashuvlardan, solikning individual tajribalaridan iboratligini hisobga olmaslikka moyildir. Aslida «Sufizm – barcha dinlar mohiyatidir».[4] Ammo bu fikrlarimiz tasavvufdagi diniy, mistik, individual tajriba, ezoteriya borligini rad etmaydi, ularning falsafiy talqinlari maxsus tadqiq etilishi mumkin. Hatto diniy, mistik, ezoteriya ham tasavvuf negizidan antropologik maqsadni rad etmaydi. Solikning Haqiqat, Adolat va Poklikka erishish niyati «Ilohiy ishq orqali poklanish va pok Parvardigor vasliga yetishish gʻoyasidir (yaʼni Inson va ilohning qorishib, qoʻshilib ketish gʻoyasi) ...Iloh yaratgan moddiy olamdagi goʻzallik – Ilohning kamoli va jamoli aks etgan narsalar va uning gultoʻji insonga muhabbat orqali boradi. SHu tariqa dunyoviylik bilan ilohiylik oʻzaro bogʻlanadi».[5]

Diniy – mistik konsepsiyalarda solihning dunyo tashvishlaridan, jamiyat ishlaridan, adolatni, haqiqatni qaror toptirish uchun kurashdan, xullas, ong, ruh, qalb osudaligini buzuvchi barcha narsalardan va amallardan voz kechish, Iloh vasliga yetish oʻyi bilangina yashash gʻoyasi targʻib etiladi. Masalan, «ilk zohidlar daromadli hunarlarini atayin tark etganlar yoki merosdan voz kechganlar. Bu bilan ular umayilar idorasiga xos boʻlgan adolatsizlik va korrupsiyaga qarshi oʻz noroziliklarini ifoda etganlar. Qoidaga koʻra, bunday sust narozilik va faol ijtimoiy va iqtisodiy hayotdan voz kechish faol qarshilik koʻrsatishga olib kelmadi, shuning uchun hokimiyat egalari koʻzlari oldida paydo boʻlayotgan zohidlik harakatiga qarshi kurashishni zaruriyat deb bilmadilar... Zohidlarga riyozat chekishga ijozat etildi, bu ular nazarida, intiqom onlari (yayum al - Hisob)ga tayyorgarlik koʻrish edi».[6] A.D.Knishning yozishiga koʻra, shu tariqa sufiylar Allohning marhamatiga va shavqatiga, umid qildilar, keyinroq esa Allohning muhabbati, Ilohiy ishq haqidagi gʻoyalarga keldilar.[6] Aynan zohidlar dunyoning, amloning, chop-choplarining oʻtkinchi ekanini, faqat Alloh vasliga yetish, Allohga boʻlgan oliyjanob tuygʻu – ishq bilan yashash chin taqvodorga oid fazilat ekanini ham nazariy, ham Amaliy isbotlash anʼanasini boshlab berdilar. Ilohiy muhabbat Xudo odam oʻrtasidagi «azaliy kelishuv», ahd, shartnomaga asoslanadi. Qurʼoni Karimda uqtilirishicha, ... Tangri taolo oʻz qudrati bilan Odam alayhis – salomning belidan undan tarqaydigan barcha zurriyotlarini chiqarib, ularga Oʻzining moʻʼjizalarini koʻrsatgach: «Aytinglar – chi, Men Sizlarning rabbingiz emasmanmi» deganida, ular «Parvardigor, Oʻzing barchamizning rabbimizsan, bizlar bunga guvoh boʻldik, deb Tangriga ahdu paymon, yaʼni misoq bergan ekanlar». [7] Ushbu ahdga zohidlar ham, tasavvufning boshqa tariqatlari ham, insonning Allohga ishqiy, yaʼni ilohiy ishqni taqozo qiladi, deb tavsif beradi. Biroq vujud, yon – atrofda nigozni jalb etuvchi narsalar, sharaf, obroʻ, hokimiyatga erishish tashvishi ilohiy ishqning toʻla namoyon boʻlishiga, dilning yaratgan oʻyi bilan yashashiga xalaqit beradi. SHuning uchun «mistikning maqsadi qalbni dunyoni yaratishdan oldingi Xudoga sadoqatda va musaffolikka boʻlgan holiga qaytarishdir».[6] YAʼni Xudo bilan odam oʻrtasidagi azaliy kelishuvga, ahdga qaytish, toʻgʻrirogʻi, insoniylik bilan ilohiylikni uygʻunlashtirishga qaratilgan ushbu shartnomani qayta tiklashdir.

Tasavvuf tariqatlari diniy – mistik yondashuvni chetlab oʻtmaydi, balki, aksincha, uni oʻz taʼlimotidagi Alloh vasliga yetish yoʻli sifatida qaraydi. Ammo gap ushbu yoʻlni, zohidlikni mutlaqlashtirmaslikdadir.

Ik mutasavviflar taʼlimotlaridagi zohidlik, mistitsizm keyingi tariqatlarda oʻzgartirildi, yaʼni hayotga yaqinlashtirildi. Insonning ijtimoiy borliq bilan aloqalarini yanada mustahkamlash, shu tariqa uni nafaqat Xudo, shuningdek jamiyat, kishilar oldidagi masʼuliyatini unutmazlikka daʼvat etish bilan toʻldirildi. Jamiyat, kishilar oldidagi burchini ado etmaslik, uni unutilish oxir natijada kishining oʻzini maʼnaviy – axloqiy tanazzulga olib keladi.

Falsafiy konsepsiyalarning yuzaga kelishini Ibn Arabiy va Mansur Xalloy nomlari bilan bogʻlashadi. Idris SHaxning qayd etishicha, «ortodoks teologiyaga Ibn Arabiy kabi shunday kuchli taʼsir etgan sufiy topilmaydi».[4] Faylasufning hayotini oʻrgangan mutaxassislar Ibn Arabiyning mutafakkir, sufiy sifatida shakllanishiga Abdulqodir Giloniyning taʼsiri boʻlgan, deb taʼkidlashadi. Faylasufga xos boʻlgan ichki qarama – qarshiliklarni nazarda tutib Idris SHax, «u (Ibn Arabiy – D.J.) dinda konformist (murosachi – D.J.), ichki hayotida ezofterist boʻlgan».[4] deb yozadi.

Mavzumiz uchun muhim boʻlgan jihat shundaki, Ibn Arabiy islom dinida, shu jumladan tasavvufda ham Xudo bilan Odam, Yaratgan bilan Yaratilgan, Haq bilan Xalq oʻrtasidagi bogʻliqlik, yaʼni insoniylik va ilohiylik masalasini ilmiy – falsafiy talqin etish zarurligini kun tartibiga qoʻydi. Ungacha barcha mutsavviflar Xudoni yagona negiz, substansiya, olamni yaratgan zot, insonning irodasi, erki Uning ixtiyori, amri bilan belgilab berilgan, deb qaradilar. Ibn Arabiy Xudoning, ilohiyning mutloq rolini eʼtirof etgan holda, moddiy narsalar Xudoning atributlari, ushbu narsalarda uning sifatlari yashiringan, shuning uchun Xudo «Kosmik toshoyna» deb koʻrsatdi.[9] Bu talqindan odamdagi fazilatlar va illatlar ham xudodandir, yaʼni ular xudoning atributlaridir degan islom dogmatikasiga zid fikr kelib chiqadi. Toʻgʻri, ushbu ziddiyatni Ibn Arabiy murosa yoʻli bilan hal etmoqchi boʻladi. Uning fikriga koʻra, «Olamdagi yaxshi – yomon, zulm – marhamat, zulmat – nur, bir – biriga zid narsalarning borligʻi ham bir ilohiy hikmatga asoslanadi. Bu ziddiyatlar asosida Allohning ham jamol sifatlari, hamda jalol sifatlari tajalli etmoqdadir».[10] Demak, ijobiy va salbiy jihatlar ham Alloh dandir, ular ilohiy hikmatga asoslanadi. Boshqa tariqatlarda, umuman islom dinida Alloh faqat ijobiy, tabohlikdan, qusurlardan xoli yaratuvchi kuch, pok, musaffo Zot sifatida qaraladi. Insondagi gʻayri axloqiy xatti – harakatlar esa uning nafs, vujud istaklari, shahvoniy mayllari, kuch ishlatishga, amlon toʻplashga moyilligi natijalari sifatida qaraladi.

Tasavvufda Xudo vasliga tavihidiy afʼol (axloq), tavihidi sifat va tavihidi zot orqali yetish yoʻllari borligi qayd etiladi. Usmon Turarning tavsifiga muvofiq, «Tavihidi afʼol: bu martabada orif – inson, malak va shaytondan sodir boʻlgan feʼllarni mosivoga emas, Allohga nisbat etadi. Bu vahdati qusudga zid keladi. Tavihidi sifat: orifning barcha sifatlarni mosivoga emas, Allohga nisbatan etishidirki, bu ham vahdati shuhudga zid keladi. Tavihidi zot borliq sifatida faqatgina yolgʻiz Zot (Alloh)ni va Uning turli martabalaridagi tajallilarini koʻrmoq, shu asnoda mosivadan «borliq»ni surgun qilishdir. Bu esa vahdati vujud».[10] Diniy – falsafiy nuqtai nazardan ularning oʻz vazifalari, ichki xususiyatlari mavjud, ammo aynan tavihidi zot oxir natija, maqsaddir. «Tavihidning bu martabalari holga aloqadar boʻlib, orif ruhi kamolga erishgani sayin bularning har birini navbatma – navbat zavq orqali idrok etib kamoli nihoyasiga yetganida tavihidi zot martabasiga erishadi».[10] YAʼni musaffo, ulugʻ, pok Zot – Xudo vasliga yetadi. Psixologik yondashuvlar solikning oʻz «Menini idrok etishini, uning jilovlab Xudo vasliga yetish yoʻllaridagi kognitiv tajribasini tadqiq etadi. Haqiqatan ham «Sufizm bevosita transkognitiv tajribaga tayanadi. Haqiqiy «Men» oʻtkinchi «Men»ni tasdiqlash va kuzatish qobiliyatiga ega hamda individual ruhni, shuningdek bir vaqtda insoniyatning ruhini ham anglaydi».[11] Demak, tasavvur negizida insonning oʻz «Men»ini idrok etishi, erkin ifoda qilishi, ruhning insoniyat ruhi bilan uygʻunlashishga intilishi yotadi. Aynan «Men»ning olam ichidagi sayohati, oʻzidan yuqori boʻlgan Zotni topish borasidagi izlanishlari solikni psixologik yondashuvlar obʼyektiga aylantiradi.

Maʼnaviy – axloqiy yondashuvlar tasavvufning butun mohiyatiga singgan. SHuning uchun yuqoridagi barcha yondashuvlar (konsepsiyalar) uni hisobga oladi. Bizning tadqiqotimiz ham ushbu yondashuvga hamohangdir. Biroq bu oʻrinda shuni aytishimiz mumkinki, tasavvuf maʼnaviy – axloqiy kamolat orqali Alloh vasliga yetish kabi transsendental gʻoyani ilgari

sursa – da, unda ijtimoiy talab rad etilmaydi. Islom dini ham, tasavvuf falsafasi ham shaxsni ijtimoiy muhit, jamiyat bilan murosada, muntabiq, uyg'un yashashini, uning tavidiy izlanishlari Umumga, Birga muvofiq kelishini ta'kidlaydi. G'arbna individualizm, egoizm SHarqqa, islom madaniyatiga yo'qeliklardir. Tasavvuf shaxsiy kognitiv tajribaga tayansa-da, shaxsning «ijtimoiy mavjudot» (Aristotel') ekanini rad qilmaydi va uning ijtimoiylashuvini ma'naviy – axloqiy kamolatga erishishning muhim sharti deb biladi. Masalan, tasavvufning shaxsni insoniyat bilan o'zini uyg'un idrok etishi borasidagi fikrlar mohiyatan ijtimoiydir. «Odam, - deb yozadi Hazrat Inoyat Xan, - o'zida insonparvarlikni, birodarlik, muhabbat va o'z yaqinlariga nisbatan yaxshilik tuyg'usini uyg'otish uchun yaratilgan ... qalbimizda muhabbat, xayrixohlik, hamdardlik uyg'otish uchun fidoyilik lozim. Boshqalarning qayg'ulariga hamdard bo'lish uchun biz o'z qayg'ularimizni unutishimiz kerak. Boshqalarning qornini to'yg'azish uchun biz o'zligimizning ochligimizni unutishimiz darkor. Har kim o'zining egoistik manfaatlariga xizmat qiladi, boshqalar haqida o'ylamaydi, aynan bu butun dunyoga ko'p iztiroblar keltirmoqda».[3] Ijtimoiy manfaatlarini, yon – atrofdagi kishilarning ehtiyojlarini, iztiroblarini ilg'amaslik, goho ularni ochiq mensimaslik shaxsni jamiyatdan, imonu e'tiqoddan, Yaratgan va Uning bandalaridan uzoqlashtiradi. Mutlaq zohidlik qanday salbiy holatlarga, zuhudfurushlikka va mutakabbirlikka olib kelsa, egoizm, individualizm ham shunday g'ayriaxloqiy, g'ayridiniy holatlarga sabab bo'ladi, kishini ijtimodan uzoqlashtiradi. Tasavvuf ta'limotining mohiyati uning insonning ichki dunyosiga, ma'naviy ruhiy olamiga qaratilganidadir. SHariat tashqi xatti – harakatlarga – shar'iy amallarning bajarilishiga, tasavvuf esa ichki hayotga – lubbning holati, xulus, itob, malomatchi nafs, Vara', tavid, tazkiya, xushu' kabi jihatlarini o'rganishga qaratiladi. Demak, tasavvufda diniy – irfoniy qarashlarning e'tiqodiy amallarning lubb – qalb, ong, - ruh, nafs, axloq, bilan bog'liq jihatlarini o'rganish asosiy vazifa hisoblanadi. Ko'rinib turibdiki, tasavvuf aslida ma'naviy barkamollikka insoniylik va ilohiylik uyg'unligi orqali erishish mumkin deb hisoblaydi.

Xulosa va takliflar. Islom va islom falsafasida insoniylik va ilohiylik masalalari turli muammolar, mavzular doirasida qo'yilsa-da, ular oxir natijada islom dogmatikasi – Allohning yagonaligi va Muhammad payg'ambar uning rasuli ekanini tan olish, ya'ni tashhhud, namoz, ro'za, zakot va haj rukniga bo'ysinishi orqali o'lchanadi, baholanadi. Diniy dogmatikaga rioya etishsiz din yo'q, hamma dinlar o'z dogmatikasiga ega. Demak, din ichida yuzaga kelgan diniy – falsafiy ta'limotlar, oqimlar ham eng avvalo dogmatikani tan olishi shart. Islom dogmatikasi esa Quroni karim va hadislarida o'z ifodasini topadi. Qur'oni karimga ko'ra, inson Yaratganing, Allohning qulidir. Bu o'rinda «Qul» atamasini Qadimgi Rim davridagi erksiz, mutlaq bandi, «sotiladigan, hadya etiladigan, hatto o'ldiriladigan hayvon-qul ma'nosida tushunmaslik zarur. Insonni, odamni, hayot va o'limni, borliqni yaratgan Alloh, Xudo ularga o'z ta'sirini, hukmini, shu jumladan mehri va qahrini ham o'tkazishi tabiiy holdir. I.Kant ta'kidlaganidek arzimagan kichkinagina materiya, atom o'zidan o'zi tabiiy ravishda paydo bo'lmaydi»[14] deb yozgan edi. Bu bilan u olam va odamni yaratgan ilohiy kuch mavjudligini tan olgan. Faylasufning axloqiy imperativi negizida ham shunday ilohiy kuchga, u o'rnatgan ijtimoiy tartiblarga rioya etish, bo'ysinish konsepsiyasi yotadi. Demak, diniy dogmatika odam irodasini yaratgan, Xudo, transendent bilan bog'laydi. Va ilohni yetakchi qilib qo'yadi. SHuning uchun ham islom dini odamni Allohdan boshqaga bosh egmaslikka, «o'zgan yordam so'rab iltijo qilmaslikka» undaydi. Bu bilan u insoniylik bilan ilohiylikni, odam bilan xudoni, yaratilgan bilan yaratilgani bir – biriga chambarchas bog'laydi, ular o'rtasida yaxlitlikni, uyg'unlikni, birlikni, butunlikni shakllantiradi. Bu aslida olam, borliq butunligining ifodasidir.

ADABIYOTLAR

1. Степаненц М.Т. Восточная философия. – М.: Восточ. лит.-ра. 2001. –С.38
2. Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. Тасаввув ҳақида тасаввур. – Т.: Мовароуннаҳр, 2004. -376 /
3. Хазрат Инайят Хан. Метафизика. Опыт души на разных уровнях существования. Сборник. – М.: Сфера. 2007. – С.282.
4. Идрис Шах. Суфизм. – М.: «Клышников и К.». 1994. – с. 68.
5. Комилов Н. Тасаввув. Иккинчи китоб. Тавҳид асрори. – Т.:Ф.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат ҳамда «Ўзбекистон» нашр. 1999. –с.5 б.
6. Кныш А.Д. Мусульманский мистицизм. – М.: -СП б., «Диля». 2004. –с 14.
7. Курьони Карим. Таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур. –Т.: «Чўлпон», 1992. -140 б.
8. Алимасов В. Фалсафа ёхуд фикрлаш чанқоғи. – Т.: Фалсафа ва ҳуқуқ институти нашр., 2007. – 199-200 б.
9. Н Тримингэм Д Ж.С. Суфийские ордены в исламе. –М.: «София», ИД «Гелиос», 2002. –с. 8-9
10. Турар Усмон. Тасаввув тарихи. – Т.: «Истиклол», 1999. – 149 б.
11. Линн Вилкокс. Суфизм и психология. – СПб., Изд. «ДИЛЯ», 2005. – с.6.
12. Бердяев Н.А. Диалектика божественного и человеческого. – М.: АСТ; Харьков: Фолио, 2005. – С.29.
13. Умар Ҳайём. Рубоийлар. – Т.: Радуга, 1985. – 5 б.
14. Қаранг: Кант И.Сочинения шести томах. Т.4.Часть 2-М.: Мысль, 1965. –С. 432-434.
15. Имом ат – Термизий, Шамоили Муҳаммадийя. – Т.: Меҳнат, 1991. 76 б.
16. Dilfuza Jumaniyazova ISSUES OF PERSONAL SPIRITUALITY FORMATION IN UZBEKISTAN. ISSN: 2750-8587DOI: <https://doi.org/10.55640/eijmrms-02-07-09><https://eipublication.com/index.php/eijmrms> Volume: 02 Issue: 07 July 2022 Published Date: -18-07-2022.
17. Г. А. Носирходжаева ОФИЛОСОФСКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИХ ОСНОВАХ ИСТОРИКО-НАУЧНЫХ ИЗЫСКАНИЙ БЕРУНИ. СОЦИОСФЕРА N 4, 2014. chrome-extension://gphandlahdpffmccakmbngmbnjiihp/http://sociosphere.com/files/conference/2014/Sociosphere_4-14/18-22_g_a_nosirhodzhaeva.pdf